

ՎԱՐԱԳ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ «ՄԱՏԵԱՆԻ» ՔՆԱՐԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԸ

Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեան» երկը քնարական ստեղծագործություն է: Ինքնին հասկանալի է, որ մարդկային հույզերի, ներաշխարհի, զգացմունքային զանազան երևույթների գեղարվեստական արտացոլումը ենթադրում է քնարական որոշակի բնավորության առկայություն:

Մատյանի մեջ պատկերված ապրումները՝ հոգեկան տենչանքները, տագնապներն ու տառապանքները, գրեթե ամենուր դրսևորվում են զգացող անհատականության «ես»-ի միջոցով: «Մենք»-ը Նարեկացու երկում հանդիպում է շատ հազվադեպ, այն էլ համարյա միշտ «ես»-ին զուգադիր: Ահա «մենք»-ի գործածության օրինակներից մեկը, որ ամմիջապես հաջորդում է «ես»-ին.

*Եւ ես վկայեմ իմովս բանի,
 Բանգի իբր զանգզայ պաճարս անասնոց՝
 Մեռանիմք, եւ ո՛չ զարհուրիմք...
 Տարագրիմք, եւ ո՛չ տագնապիմք,
 Եղծանիմք, եւ ո՛չ զղջանամք,
 Մաշիմք, եւ ո՛չ մտառեմք...*

(ՄԵ, 50-52, 55-57: Տե՛ս նաև ԻԸ, 59, 110, 112; ԻԹ, 108)¹

Արդ, հարց է ծագում՝ ո՞վ է Մատյանում հանդես եկող «ես»-ը: Արդյոք ցավագին ու հոգեմաշ տառապանքներ ապրող այդ «ես»-ը սոսկ միջոց ու նպատակ է ժամանակի ընդհանրացված մարդուն կերպավորելու համար, ինչպես հաստատում են որոշ գրականագետներ, իսկ ավելի որոշակիորեն և հստակ՝ Գրիգոր Նարեկացուն նվիրված մեծարժեք հետազոտության հեղինակ բարեհիշատակ Արշալույս Ղազինյանը, գրելով, թե «Նարեկացու քնարական հերոսը դեռևս անձնատրոսիմ չէ, այլ ընդհանրացում անհատ, հալածական կերպար, վերացարկում մարդկային էություն»²:

Բայց ակնհայտ փաստ է, որ Մատյանի բազմաթիվ էջերում երևան եկող «ես»-ը շատ դեպքերում հենց որոշակիորեն վերաբերում է միայն տվյալ ստեղծագործության հեղինակին:

¹ Բաղվածքները բերում ենք ըստ Մատյանի գիտաքննական հրատարակության. տե՛ս «Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան: Աշխատասիրությամբ Պ. Մ. Խաչատրյանի և Ա. Ա. Ղազինյանի, Երևան, 1985»: Փակագծերի մեջ նշվում է ստեղծագործության համապատասխան գլուխը, իսկ թվանշաններով՝ տողերը:

² Արշալույս Ղազինյան, Գրիգոր Նարեկացի. բանաստեղծական արուեստը, Բելուս, Ամթիլիաս, 1995, էջ 132-133:

կի անձին և բնավ չի համատեղվում «ընդհանրացուած անհատ, հաւաքական կերպար, վերացարկուած մարդկային էութիւն» ըմբռնումների հետ:

Բանաստեղծի անձի և անհատականության անկայությունը հաստատվում է այն իրողությամբ, որ գրեթե բոլոր գլուխներում, հատկապէս գլուխների սկզբնամասում և ավարտին, մա անդրադառնում է իր ստեղծագործական աշխատանքի հետ առնչվող զանազան խնդիրների՝ Մատյանի գրության, բնույթի, ստեղծման նպատակի, գնահատման, այս ու այն գլխում կամ հատվածում արտահայտված տրամադրության, Աստծու օժանդակությամբ գիրքը հաջողությամբ ավարտելու և իր գրքով ամենո մնալու բաղձանքների և այլ հանգամանքների հիշատակմանը: Այսպէս, ԶԷ բանի սկսվածքում Նարեկացին այն միտքն է հայտնում, թե քանի որ ողբերգության իր մատյանի շարադրանքն արդեն հասնում է ավարտին, ուրեմն «իմքնանախատ» կշտամբանքների հետ թող Տիրոջ բարեգութ կամքով իսպառ չքանան մա և իր չար սովորությունները:

Մի ուրիշ գլխում, դատապարտելով սեփական մեղքերը, բանաստեղծը դիմում է Աստծուն՝ ասելով.

*Դիրիմք են քեզ գտսին եղծանել,
Քան ինձ տաժանաւորս Աջով նկարել,
Վասն այնորիկ գրեցի առանց խնայելոյ,
Զի Դու առատապէս ջնջեսցես, Օրհնեա՛լ:*

(ԻԸ, 55-58)

Ի դեմս քնարական հերոսի՝ մենք հաճախ տեսնում ենք ոչ թե սոսկ ընդհանրական, վերացարկված մարդուն, այլ մտավորական վանականին, որն իր գրքում արտակարգ հաճախականությամբ Հին ու Նոր Կտակարանների թերևս բոլոր գրքերից վկայակոչումներ է անում կամ ակնարկում այդ գրքերի մեջ տեղ գտած ինչ-ինչ մտքեր, ասույթներ և այլն: ԻՉ գլխում Նարեկացին մախապէս հայտարարում է տվյալ հատվածը ժողովրդական ողբասացների մամողությամբ հանգավոր հորինելու, ի՛նչ գլխում՝ որոշ տողերի սկզբին ու ավարտին միանույն «մեղայ» բառը կանոնավորապէս գործածելու մասին: Բանաստեղծը բազմիցս շեշտում է մա և իր Մատյանի անմահության գաղափարը (ԾԴ, 73-81; ԿԶ, 1-34 և այլն): Մի ուրիշ տեղ մա այն միտքն է հայտնում, թե իր գիրքը մի հավիտենական արձան է, որը պիտի խոսի Աստծու հրեշտակների բերանով և պիտի իր փոխարեն իր իսկ ձայնով անվերջ աղաղակի (ԶԸ, 9-12, 17, 44): Ինքնին հասկանալի է, որ այս օրինակները ոչ մի առնչություն չունեն «վերացարկուած մարդկային էութիւն» հասկացության հետ և միմիայն Նարեկացու անձնավորությանը վերաբերող փաստեր են:

Ավելին՝ Մատյանի ՀԲ գլխում Նարեկացին արձանագրում է զուտ անձնական, զուտ ինքնակենսագրական բնույթի իրողություններ, որ դարձյալ չեն համատեղվում «ընդհանրական անհատ» ըմբռնման հետ. ուսուցիչ լինելը (Պետ վարժից կոչեցայ – ՀԲ, 62), վարդապետական աստիճանը (Ռաբբի, ռաբբի անուանեցայ – 63), սրբակյաց վարքի տեր վանականի համբավ ունենալը (Սուրբ վկայեցայ ի մարդկանէ – 66), իր հունակերտ Գրիգոր անվան արթուն և հսկող մշանակությունները.

*Յառազանի կոչեցայ Արթուր
Եւ ի քուն մահու մնջեցի,
Ի փրկութեանն աւուր Հսկող յորջորջեցայ,
Բայց զգաստութեանն՝ աչս կափուցի:*

(71-74)

Վերհիշենք, որ հեղինակային Հսկող անունն առկա է մաս ստեղծագործության 95 գլուխներից 92-ի մույն ձևակերպմամբ աչքի ընկնող վերնագրերի մեջ. «Վերստին յաւելում...նորին Հսկողի», որի կապակցությամբ Մ. Արեղյանը նկատում է, որ Նարեկացին «ինքն իրեն հսկող է կոչում մաս Ողբերգության ամեն մի բանի վերնագրի մեջ»³:

Կարելի էր Մատյանից բերել Նարեկացու կյանքին վերաբերող այլ տվյալներ ևս, օրինակ՝ ՁԷ գլխի 47-րդ՝ «Եւ եթէ հասից յամս ծերութեան» տողը, որ հիմք է ծառայել Մատյանի գիտական բնագրի կազմողներին եզրակացնելու, թե «Նարեկացին իր երկը և հատկապես այս գլուխը գրելիս դեռ ծեր չէր»: Ի դեպ՝ այստեղ վկայակոչվում է մասնում տողի մասին միջնադարյան մեկնիչի կարծիքը. «Ջի ծեր չէր, յորժամ ասեր զայս և աղօթեր վասն հասանել ծերութեան»⁴:

Այսուհանդերձ, ելնելով այն փաստերից, որ տեղ եմ գտել Մատյանի տարբեր գլուխներում (Գ, 47-82; ԻԸ, 52-53; Ծ, 54-59; ՀԲ, 19-25 և այլն), պետք է ընդունել, որ Նարեկացին իր գրքով միաժամանակ հանդես է գալիս որպես ամեն դասի, սեռի ու հասակի մարդկանց մեղքերը, չար գործերը, մոլորություններն ու հոգեկործան արարքները մարմնավորողի դերում, իրեն համարում է մարդկային բազմատեսակ մեղքերի կրող, հետևաբար մասնով ողջ քրիստոնյա մարդկության ներկայացուցիչ:

Ունիմ զամենայն երկրի

Եւ եմ պատգամաւոր աղօթանուէր ամենայն աշխարհի:

(ԻԸ, 52-53)

Արդ, ես՝ ճշմարիտ պատկեր ամենայն երկրի,

Ջիմս խառնեալ ընդ մոցին պարտիս

Եւ ի մոցայոցն զառ իս դատութիւն կրկին առաւելեալ,

Նորոք հեծեծեցից....:

(Ծ, 54-57)

Եւ եմ ամենայնն եւ յիս ամենեցունն:

(ՀԲ, 57)

Անդրադառնալով Մատյանի մեջ առկա անհատականի և ընդհանրականի այս միասնության իրողությանը՝ «Գրիգոր Նարեկացի» դիմանկարային հոդվածում Ա. Չոպանյանը գրել է. «Ծայրէ ծայր, այդ գիրքը երգն է միակ հոգիի մը, անոր ցաւերուն, զմայլանքներուն, դողերուն, բոլոր հուզումներուն: Եւ ինչ որ երգը կը լայնցնէ, մեծ արուեստի այն էական

³ Մանուկ Արեղյան, Երկեր, հատ. Գ, Երևան, 1968, էջ 578:

⁴ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենա ողբերգութեան, էջ 1106:

յատկանիշն է որով գործը ընդհանուր և մասնաւոր է միանգամայն, մարդկային և միանգամայն անհատական. կը զգանք որ իր վրայ խօսած ատեն, բանաստեղծը ամբողջ մարդկութեան հոգին իր մէջ խտացած կը տեսնէ. ինքզինքը իմկած զգացող այդ էակը որ բարձունքներուն աչքը յատած գթութիւն կ'աղաչէ, այդ էակը ամբողջ մարդկային ազգն է»⁵:

Ընդհանրացման այս հատկութիւնն, իհարկեւ, բացարձակապէս պայմանավորված է քնարական սեռի բնույթով, որովհետեւ անձնական, անհատական մեծ տեմպանքների, վեհ ու վսեմ ձգտումների, ազնիվ տառապանքների երգը սովորաբար ստեղծվում է մարդկանց համար, նրանց սրտերում համապատասխան արձագանք առաջ բերելու զգացողությամբ:

Հարց է ծագում՝ գաղափարական ի՞նչ հիմունքով է Նարեկացու ստեղծագործության մեջ իրականացվել անձնականի և ընդհանրականի, անհատականի և հանրաճանաչի այս համատեղումը: Արդյոք դա գեղարվեստական ընդհանրացման հասնելու ուղղությամբ հեղինակի դավանած տեսական հայացքի արտահայտությունն է, որ նա փորձել է ներկայացնել մահ բաց հայտարարությամբ: Հարցադրումը մինչև օրս դուրս է եղել Նարեկացու մեկնաբանների տեսադաշտից:

Ասեմք, որ Նարեկացու զրչի տակ անհատականի և ընդհանրականի համատեղումը կապ չունի նրա գրական հայացքների հետ և բացառապէս նրա քրիստոնեական աշխարհայեցողության արտահայտություն է: Խնդիրն այն է, որ Նարեկացու ընկալմամբ՝ քրիստոնյան եթէ մարդկության մախաֆոր սխալն իր անձին չի վերագրում և բոլոր մարդկանց հանցանքները իրենը չի համարում, կորցնում է իր արդարությունը.

Որ ըզսխալն Ադամայ անձին իւրում ոչ գրեցէ՝

Եւ ըզմեղս ամենից իմքեան ոչ համարեցի,

... Կորոյս գիւրն արդարութիւն:

(Ծ, 21-22, 24)

Նույն միտքը, փոքր-ինչ այլ ձևակերպումով, արտահայտվել է մահ մի ուրիշ գլխում.

...Սիրողն Աստուծոյ ի բոլոր սրտէ՝

Զյանցմունս մախմեացն իւր վարկանիցի,

Թէ՛ Մեղաք մեք ընդ հարս մեր, անօրինեցաք և յանցեաք:

(ԿԱ, 31-33, տե՛ս մահ ՀԲ, 19-25)

Այսինքն՝ Աստվածասերն ամբողջ սրտով մախմիների հանցանքներն իրենն է համարում, թե՛ «Մենք մեղանչեցինք մեր հայրերի հետ, անօրինեցանք և հանցանք գործեցինք»:

Իսկ Նարեկացին ճշմարիտ աստվածասեր է և հենց այդ պատճառով էլ բոլորի՝ և՛ մեռածների, և՛ ողջերի հանցանքներն իրենն է համարում և իրեն կոչում ամենքի «աղոթանվեր պատգամավորը»՝ ընդհանուրի մեջ տեսնելով մահ իր անձը: Նշանակում է՝ բանաստեղծը մարդկության մեղքերի կրող է դառնում ոչ թե վերուստ իրեն շնորհված բանաստեղծի:

⁵ Արշակ Զոպանեան, Դեմքեր, Փարիզ, 1924, էջ 10-11:

տեղծական կոչումով, այլ քրիստոնյայի իր վարքով ու հավատով: Այս մոտեցման թելադրանքով է, որ Մատյանի մեջ միավորվում են անձնական և ընդհանրական մտահոգությունները: Ելակետ ունենալով սեփական հոգու փրկության համար իր ապրած խոռվքն ու բաղձանքները՝ բանաստեղծը, սերունդներին օգտակար լինելու նպատակով, դրանք հանձնում է թղթին, որպեսզի նրանք նույնպես կարդան իր տողերը, առանց լռելու, իր իսկ բառերով պաղատեն Աստծուն, խոստովանեն մեղքերը և այդ կերպ առնեն իր մատյանի մաղթանքների սպեղանին: Նարեկացին այդտեղ է տեսնում նաև իր հավերժությունը:

*Արդ, որ ոք եւ առցէ զայս դեղ մաղթանաց
Այսր մատենի պարկեշտականի՝ պաղատիլ սովաւ...
Եղէց եւ ես իմովս բանիւ կցորդեալ նմա...
Իսկ ինձ եղիցի պատգամս այս բանի
Արձան փորագրեալ՝ ամենեւին անեղծանելի,
Որ փոխանակ իմոյ եղկելոյս անձին մահացոյի՝
Անդադար հնչմամբ հեծութեան լալոյ
Առանց լռելոյ միշտ աղաղակէ:*

(ԿԶ, 1-2, 4, 25-29)

Մատյանում ամենուր տեսնում ենք բանաստեղծին: Նա մի վիթխարի, ընդգծված մեծություն է, ուստի ստեղծագործելիս ոչ թե ստանձնում է այլոց ձայնափողը հնչեցնողի պարտականություն, այլ ընթերցողին ներկայացնում է իր անհատականության, իր հոգու խոռվքը՝ առանձնացնելով և պատկերելով այն հույզերը, մտորումներն ու տենչանքները, որոնք իր ըմբռնմամբ, իր ընկալմամբ ընդհանրական են նաև այլ քրիստոնյաների համար: Ուրեմն Նարեկացու և նրա քնարական հերոսի միջև չկա նկարագրի շեղում: Մատյանի քնարական հերոսն ինքը բանաստեղծն է: Եվ իրավացի է Ա. Ղազիմյանն այն դեպքերում, երբ հնարավոր է համարում որոշ նույնականություն տեսնել բանաստեղծի անձնավորության և Մատյանի քնարական հերոսի միջև, միաժամանակ անընդունելի են նրանց՝ միմյանցից տարանջատելու փորձերը:

Նարեկի քնարական հերոսը համակված է հանցապարտության զգացողությամբ: Նա ճշմարիտ քրիստոնյայի խոնարհությամբ համոզված է, որ իրենից ավելի մեղավոր, ավելի չարագործ մարդ չկա աշխարհում:

*Ո՛չ որ մեղատր իբրեւ զիս,
Ո՛չ որ անօրէն, ո՛չ որ ամբարիշտ,
Ո՛չ որ անիրաւ, ո՛չ որ չարագործ,
... Ես միայն, եւ այլ ո՛չ որ:*

(ՀԲ, 50-52, 56)

Նարեկացու հերոսն Աստծու առաջ բաց է անում իր սիրտը, խոստովանում իր բազմաթիվ, անհամար մեղքերը, թողություն հայցում:

*Իսկ մեղանք իմոց յանցանացս՝ անթիւք,
Զորս անհնար է առնուլ ի միտ:*

(Զ, 39-40)

Բայց Մատյանի մեջ թվարկված մեղքերը (Ե, 46-90; Զ, 25-40, 104-124; Է, 22-85 և այլն) ավելի երևակայական հայտարարություններ են, քան իրական հանցանքներ: Ծատ դեպքերում այդ թվարկումները ոչ միայն զուրկ են առարկայականությունից, այլև ակներևաբար որպես յուրահատուկ հարասություններ աղերսվում են աստվածաշնչական այլևայլ գրքերից հայտնի արտահայտությունների հետ (Հնգամատյան, Թագավորաց գրքեր, Մարգարեությունք, Ավետարաններ և այլն): Այնպես որ՝ Մատյանի մեջ մեղավորության գիտակցությունը կամ մեղքի գաղափարը մշտապես առկա է, իսկ բուն հանցակազմը՝ բացակա:

Նարեկացու հերոսի համոզմամբ՝ առհասարակ մարդն ի ծնե մեղավոր է, թաթախված է բարոյական պես-պես խառնուրդի մեջ, տարված է ստոր կրքերով ու մամիր գործերով: Ոչ մի մարդ չի կարող Աստծու առաջ պարծենալ, թե ինքն արդար է ու երբեք չի ճաշակել աշխարհի մահացու հաճույքները.

Մի՛ պարծեսցի ամենայն մարմին առաջի Աստուծոյ,

Եւ Ո՛չ ոք է արդարն և ո՛չ մի...

Թե՛ Ո՛չ երբեք շնացայ, ո՛չ պոռնկեցայ

Եւ ո՛չ զաշխարհիս ինչ համբուրեցի ճաշակս մահու:

(ՀԲ, 11-12, 29-30)

Ստեղծագործության տարբեր գլուխներում շոշափվում է մարդու մաքրագործման, արատավոր խառնուրդի, մեղքի ապականությունից թողություն ստանալու խնդիրը, որ հնարավոր է իրականացնել միայն անկեղծ խոստովանությամբ, ապաշխարանքով ու մարդասեր Աստծու բարեգութ օժանդակությամբ.

Յուսա՛յ Աստուած, խոստովան լե՛ր, եւ մա հոգայ վասն քո:

(ԽԴ, 42)

Աստված ամենակարող, անհիշաչար և ողորմած այն էությունն է, որ խորհրդանշում է բարության ու կատարելության մասին մարդկային բարձրագույն իդեալը: Աստված փրկություն է պարգևում մարդուն, մեղքի մորիկը դարձնում քավության զեփյուռ, բարկության հուրը փոխում անձրևի (ԿԳ, 6-8):

Մատյանի բովանդակությունն սկսվում և զարգանում է քնարական հերոսի տարաբնույթ ապրումների՝ մեղքի զգացողության, անկեղծ զղջումի, կորստյան սարսափի, տառապագին հեծեծանքների, փրկության հույսի և դառն հիասթափության փոխմիջոցով: Մատյանի մեջ արծարծվող տարբեր խնդիրներն ու զգացմունքները սերտորեն կապակցված են միմյանց: Նկարագրված յուրաքանչյուր հոգեվիճակ յուրովի առընչ-

(2U, 34-37, 45-47, 73-78)

Նարեկի քնարական հերոսի ողբերգությունը պայմանավորված է մարդու երկփեղկված էությամբ. մարդն իր բնությամբ ու գործով լույսի և ստվերի շաղախ է: Նա մի կողմից համակված է հոգու փրկությանը հասնելու, մեղքերից մաքրագործվելու բուռն և անկեղծ ձգտումով, մյուս կողմից՝ ունի սեփական էության շարունակական մեղսագործության գիտակցությունը: Այս երկու կողմերը մրա հոգեկան աշխարհում մերկայացնում են անլուծելի մերհակություն: Տվյալ մերհակությունն իր ողջ ողբերգականությամբ ժամանակին դիպուկ նկատել է մեծանուն գրող Լևոն Շանթը և տվել հետևյալ պատկերավոր ձևակերպումը. «Նարեկը» մարդկային հոգիի մը խորունկ ալեկոծումն է, փոթորիկի բերանն ինկած քրիստոնեայ հոգիի մը, որ ծովերու ջրերուն պէս շարունակ դէպի վեր, դէպի երկինք կը ձգտի և ծովերու ջրերուն պէս շարունակ վար կը թափի իր խեղճ գոգը»⁶:

Փորձենք ընդհանրացնել ասվածը.

ա. Նարեկացու Մատյանում առաջին դեմքով հանդես եկող անձնավորությունն ինքը բանաստեղծն է,

բ. Որպես ստեղծագործության քնարական հերոս՝ Նարեկացին սեփական մտորումների, հոգեկան տազնապների ու տենչանքների, մեղքերի խոստովանության գեղարվեստական վերարտադրման միջոցով արձագանքում է հանուր մարդկությանը հուզող խնդիրների՝ ունենալով քրիստոնեական այն հայացքը, թե ամեն մի ճշմարիտ աստվածասեր պետք է բոլոր մարդկանց գործած մեղքերը իրենը համարի,

գ. Հանցապարտության զգացողությամբ տառապող քնարական հերոսը վստահ է, որ անկեղծ խոստովանությամբ, հոգեբուխ զղջանքով և մարդասեր Աստծու գթությամբ հնարավոր է մաքրվել երկրային մեղքերից և հարության օրը, միախառնվելով աստվածային էությանը, հասնել անմահության: Բայց այս հույսն ամեն անգամ վերածվում է ցավագին ողբերգության այն գիտակցությունից, թե շարունակաբար մեղքեր գործող մարդկային բնության պատճառով վերջնական մաքրագործումը դառնում է անհրականաճալի:

⁶ «Լևոն Շանթի երկերը», 9-րդ հատոր, Պեյրուք, 1946, էջ 113: